

Ilona Kościelniak, Roman Matykowski

*Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
e-mail: ilona.koscielniak@gmail.com, rommaty@wp.pl*

Rozmieszczenie obcokrajowców pochodzenia polskiego i tureckiego w Berlinie

Zarys treści: Berlin to największe miasto Niemiec i jedna z najważniejszych metropolii Europy, która przyciąga do siebie emigrantów z państw kontynentu, ale też innych regionów świata. Do dwóch najliczniejszych grup cudzoziemców w Berlinie należą obcokrajowcy z Turcji i Polski. Celem opracowania jest charakterystyka rozmieszczenia obcokrajowców w Berlinie, ze szczególnym zwróceniem uwagi na dwie najliczniejsze ich grupy: Turków i Polaków. Analizując rozmieszczenie tych dwóch grup w stolicy Niemiec, można zauważyć, że cechuje je znaczna selektywność terytorialna (silna i wspólna dla obu grup koncentracja w okręgach Wedding Zentrum, Osloer Straße oraz Neuköllner Mitte/Centrum), uwarunkowania historyczne początkowego osiedlania się oraz nieznaczna sukcesja do wschodniej części miasta.

Słowa kluczowe: obcokrajowcy, Berlin, ludność pochodzenia polskiego i tureckiego

Wstęp

Na obszarze miast można wydzielić dwa rodzaje mieszkańców wyróżniających się odrębnością kulturową. Pierwszy to występujące długotrwale mniejszości zwane często mniejszościami etnicznymi (narodowymi, regionalnymi i etno-konfesyjnymi), a drugi to napływające współcześnie nowe grupy zwane obcokrajowcami (imigrantami ekonomicznymi, diasporami).

W polskich badaniach społecznych i geograficznych rzadko podejmowano analizę rozmieszczenia tych grup mniejszościowych na obszarze miasta, a opracowania tego rodzaju mają charakter retrospektywny i dotyczą najczęściej miast okresu międzywojennego. Badaniem struktury przestrzeni społeczno-gospodarczej Warszawy w 1931 r. zajął się Węclawowicz (1975), który wykorzystując analizę czynnikową, wyróżnił czynnik CII (położenie wyznaniowe i ekonomiczne) silnie powiązany ze wskaźnikami pochodzenia etnicznego ludności żydowskiej. Podobnie retrospektywny charakter w pewnym wymiarze analizy miała praca Ziółkowskiego (1960) opisująca m.in. zmiany w powojennym Sosnowcu i zasje-

dłanie przez ludność polską dzielnicy żydowskiej. Z kolei społeczności żydowskiej oraz niemieckiej w okresie po II wojnie światowej na obszarze Łodzi poświęcone były opracowania Rykały (2010) oraz Rykały i Barwińskiego (2010).

Drugą kategorię opracowań stanowią studia dotyczące funkcjonowania obcokrajowców we współczesnym mieście. W Polsce ośrodkiem najbardziej przyciągającym obcokrajowców jest Warszawa, stąd większość opracowań dotyczy polskiej stolicy (zob. Iglicka, Weinar 2004, Kępińska, Okólski 2004, Halik 2011, Switat 2011). Jednakże ograniczenia w gromadzeniu danych z tego zakresu stały się impulsem do wzrostu zainteresowania przedstawicieli socjologów i geografów polskich funkcjonowaniem obcokrajowców w dużych miastach Europy Zachodniej. Przykładem takiego studium różnicowania religijnego i etnicznego współczesnego Birmingham jest praca Nalborczyk (2011). Innym interesującym opracowaniem na temat różnicowania przestrzennego różnych grup obcokrajowców w Barcelonie jest opracowanie Janik (2011). Na szczególną uwagę zasługuje też praca Gałki (2009), która dokonała analizy koncentracji przestrzennej Polaków oraz podstawowych grup etno-kulturowych (Europa Zachodnia, Azja, Afryka, Wielka Brytania) w układzie jednostek terytorialnych, tzw. *boroughs*, Londynu.

Celem niniejszego opracowania jest charakterystyka rozmieszczenia w strukturze przestrzennej Berlina dwóch najliczniejszych grup cudzoziemców – Turków i Polaków – oraz wskazanie na ich rolę wśród obcokrajowców stolicy Niemiec. Aby przybliżyć znaczenie obcokrajowców w niektórych miastach niemieckich, opisano skrótkowo mechanizm napływu obcokrajowców do Republiki Federalnej Niemiec oraz Berlina Zachodniego. Podstawowym źródłem danych statystycznych były publikowane i niepublikowane materiały Urzędu Statystycznego Berlin-Brandenburgia (Amt für Statistik Berlin-Brandenburg) oraz Niemieckiego Federalnego Urzędu Statystycznego (Statistisches Bundesamt).

Migracje międzynarodowe w znacznym stopniu są uwarunkowane przez rynek pracy w krajach docelowych oraz strukturę popytu na cudzoziemską siłę roboczą (zob. Böhning 1981, Górny, Kaczmarczyk 2003). Według Szaniawskiej-Schwabe (2009, s. 6): „atrakcyjność Niemiec ekonomicznie uzasadniają na podstawie korzystnego, z perspektywy potencjalnego imigranta, bilansu tzw. warunków przyciągających (*pull-factors*) oraz naciskających (*push-factors*)”. Inspiracją dla tych licznych modeli czynników migracji i reinterpretacji była sformułowana w drugiej połowie lat 60. XX w. przez Lee (1972) koncepcja preteoretyczna zwana teorią migracji lub koncepcją efektów przyciągania-wypychania (zob. Jagielski 1974). W tym ujęciu przy podejmowaniu decyzji o migracji oraz w dalszej fazie procesu uwzględniane są następujące czynniki (Lee 1972, Górny, Kaczmarczyk 2003):

1. Czynniki związane z miejscem pochodzenia (nazywane zwykle czynnikami wypychającymi – *push factors*).
2. Czynniki związane z obszarem przeznaczenia (czynniki przyciągające – *pull factors*).
3. Przeszkody pośrednie (*intervening obstacles*).
4. Czynniki osobiste.

Do czynników wypychających (*push*) można zaliczyć uwarunkowania gospodarcze, presję demograficzną, wysokie bezrobocie w kraju pochodzenia, brak

możliwości utrzymania rodziny czy konieczność spłaty długu. Z kolei do czynników przyciągających należeć mogą: gwarancja lub większa możliwość zatrudnienia, wyższa płaca, uzyskanie lub poprawa kwalifikacji zawodowych czy łączenie rodzin. Do przeszkód pośrednich zwanych czynnikami frykcyjnymi Sakson (2008) zalicza m.in. przeszkody wynikające z różnic kulturowych, instrumenty polityki imigracyjnej w państwie przyjmującym czy odległość i związane z nią koszty przemieszczania się. W zależności od sytuacji mogą one mieć albo niewielkie albo wręcz kluczowe znaczenie, często uniemożliwiając mobilność przestrzenną.

Masowe migracje pociągają za sobą liczne pozytywne oraz negatywne skutki w aspektach: ekonomicznym, demograficznym, społecznym i kulturowym, zarówno dla państw (regionów) odpływu, jak i dla państw (regionów) przyjmujących (Sakson 2008). Z punktu widzenia państw przyjmujących skutki demograficzne polegają na napływie ludności w wieku najbardziej efektywnym dla rozwoju gospodarczego i demograficznego, tj. odmłodzeniu demograficznym, podwyższeniu wskaźników urodzeń, płodności i przyrostu naturalnego. Następstwa ekonomiczne to m.in. napływ taniej, ale również wykwalifikowanej siły roboczej, wzrost produkcji i konsumpcji, wypełnienie nowych miejsc pracy oraz wzrost kosztów socjalnych czy odpływ pieniądza. Skutki społeczne w przypadku państwa napływu to najczęściej pogłębienie się zróżnicowania rasowego i narodowościowego, segregacja imigrantów w przestrzeni miejskiej, problemy związane z adaptacją i integracją imigrantów, konflikty na tle rasowym i etnicznym oraz wzrost patologii społecznej i nierówności społecznych. Uwarunkowania kulturowe to głównie liczne problemy akulturacji imigrantów, konflikty kulturowe, kształtowanie się nowych wartości i ideałów kulturowych w procesie dyfuzji oraz nowej tożsamości imigrantów. Mimo licznych problemów, jakie wiążą się z migrantami w sferach społecznej i kulturowej, należy wziąć pod uwagę, że wcześniej czy później w większości przypadków migranci chcą stać się pełnoprawnymi członkami społeczeństwa, czego ostatecznym następstwem jest ich integracja i naturalizacja.

Obcokrajowcy w powojennych Niemczech i w Berlinie

W roku 2012 liczba mieszkańców Berlina wynosiła 3 442 001 (tab. 1), co stanowiło 4,3% ogółu ludności Niemiec. W latach 1992–2012 występowały wahania w liczbie mieszkańców stolicy Niemiec; wyraźny spadek nastąpił w okresie 1994–2000, a liczba ludności osiągnęła na przełomie wieków wartość minimalną. Od roku 2003 widoczny jest nieprzerwany wzrost, jednak dopiero w roku 2012 liczba mieszkańców osiągnęła wartość porównywalną z liczbą z roku 1995.

Niemcy niewątpliwie należą do największych odbiorców imigrantów w Europie. Jak podaje Eurostat (2013), największą liczbę cudzoziemców w wartościach bezwzględnych w 2011 r. odnotowano właśnie w Niemczech (7,4 mln). Kolejne europejskie państwa z wysoką liczbą imigrantów to Hiszpania (5,5 mln), Wielka Brytania (4,8 mln), Włochy (4,8 mln) oraz Francja (3,8 mln). Dużego udziału obcokrajowców w Niemczech należy się doszukiwać w sekwencji wydarzeń społeczno-politycznych i gospodarczych, jakie nastąpiły po powstaniu Republiki Federal-

Tabela 1. Ludność w poszczególnych krajach związkowych Niemiec w roku 2011

Kraj związkowy	Liczba ludności w osobach	Liczba obcokrajowców w osobach	Udział obcokrajowców w ogólnej liczbie ludności
Badenia-Wirtembergia	10 783 791	1 208 289	11,2%
Bawaria	12 583 538	1 134 527	9,0%
Berlin	3 490 445	471 270	13,5%
Brandenburgia	2 497 828	49 117	2,0%
Brema	660 042	78 356	11,9%
Hamburg	1 796 077	235 666	13,1%
Hesja	6 087 166	744 385	12,2%
Meklemburgia-Pomorze Przednie	1 636 303	31 465	1,9%
Dolna Saksonia	7 920 456	470 683	5,9%
Nadrenia Północna-Westfalia	17 844 472	1 825 059	10,2%
Nadrenia-Palatynat	4 000 461	296 246	7,4%
Saara	1 014 166	78 552	7,8%
Saksonia	4 137 330	89 136	2,2%
Saksonia-Anhalt	2 317 416	45 925	2,0%
Szlezwik-Holsztyn	2 837 738	135 050	4,8%
Turyngia	2 223 610	37 170	1,7%
Niemcy	81 830 839	6 930 896	8,5%

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Destatis (2012a, s. 26).

nej Niemiec w 1948 r. Tzw. „cud gospodarczy” niemieckiej socjalnej gospodarki rynkowej, który miał miejsce od lat 50. XX w., sprawił, że odnotowano wzrost popytu na siłę roboczą. W roku 1960 po raz pierwszy było więcej miejsc pracy niż siły roboczej (Szaniawska-Schwabe 2009). Aby zapełnić luki na rynku, rząd Republiki Federalnej Niemiec rozpoczął pozyskiwanie pracowników z zagranicy. Oficjalny „import” zagranicznych pracowników zwanych *gastarbeitern* został zapoczątkowany w grudniu 1955 r. wraz z podpisaniem pierwszej umowy bilateralnej pomiędzy RFN i Włochami. Kolejne umowy zawarto z Hiszpanią i Grecją (1960 r.), Turcją (1961 r.), Portugalią (1964 r.), Tunezją i Marokiem (1965 r.), jak również z byłą Jugosławią (1968 r.). Tak więc Republika Federalna Niemiec z kraju emigracyjnego stopniowo stawała się krajem imigracyjnym.

Początkowo umowy poborowe miały stosunkowo niewielkie znaczenie. W 1960 r. w RFN mieszkało około 300 000 zagranicznych robotników (Pütz 2004, s. 58). Dopiero budowa Muru Berlińskiego w 1961 r. i związane z tym wstrzymanie emigracji z dawnej Niemieckiej Republiki Demokratycznej, która do tego czasu pokrywała zapotrzebowanie na siłę roboczą, doprowadziła do wzrostu zatrudnienia pracowników z zagranicy. W 1973 r. łączną populację zagranicznej siły roboczej szacowano na 2,2 mln osób (Szaniawska-Schwabe 2009). Celem rekrutacji *gastarbeiterów* było przede wszystkim usunięcie przejściowych niedoborów na rynku pracy, a nie imigracja kontrolowana (sterowana), dlatego też pracownicy zagraniczni przybywali do Niemiec pojedynczo. W tym

pierwszym okresie zezwolenia na pobyt były ważne tylko rok, a przedłużenie uzależnione było od spełnienia rygorystycznych warunków. Oznaczało to stałe imigracje i emigracje pracowników tymczasowych. Jednak już pod koniec lat 60. ten rotacyjny model stracił na znaczeniu; niemieccy pracodawcy nie chcieli stałe przyuczać nowych pracowników, ponieważ wiązało się to z kosztami. Z początkiem lat 70. XX w. warunki otrzymania zezwolenia na pobyt zostały złagodzone, a od 1974 r. weszło w życie prawo o łączeniu rodzin, co przyczyniło się do wzmożonego sprowadzania członków rodzin (tzw. *Familiennachzug*) i osiedlania się ich w Niemczech na stałe.

W następstwie kryzysu gospodarczego w 1973 r., który został spowodowany głównie przez kryzys naftowy, rząd federalny wprowadził oficjalny zakaz dalszej rekrutacji pracowników zagranicznych (tzw. *Anwerbestopp*). Z drugiej strony przyczyną tej decyzji były narastające problemy natury społecznej, związane z obecnością cudzoziemców. W połączeniu z recesją doprowadziło to w latach 1974–1977 do negatywnego salda migracyjnego (Pütz 2004). Za rządów koalicji CDU/CSU i FDP w latach 1982–1998 polityka uszczelniania niemieckiego rynku pracy przed napływem siły roboczej z zagranicy była szczególnie konsekwentnie kontynuowana. Wprawdzie w 1990 r. dopuszczono pewne wyjątki w celu sprowadzenia ściśle określonego kontyngentu pracowników, głównie z krajów Europy Wschodniej i Południowej, jednak blokowano im dostęp do systemu zabezpieczenia socjalnego, aby nie decydowali się pozostać na stałe. Mimo tych restrykcyjnych ograniczeń emigracja do Niemiec nie traciła i nie traci na popularności.

Zgodnie z danymi Niemieckiego Federalnego Urzędu Statystycznego z 2011 r., spośród 81 830 839 mieszkańców Niemiec obcokrajowcy stanowili 8,5%. Łącznie 6 930 896 osób żyjących w tym kraju posiadało zagraniczny paszport, z czego 3 547 419 to mężczyźni (tj. 51,2% ogółu; współczynnik feminizacji 95,4). Przeważały osoby między 25 a 55 rokiem życia, a średni wiek dla obcokrajowców wynosił 39,4 roku. Do najliczniejszych grup obcokrajowców należeli Turcy (1 607 161 osób). Drugą pod względem liczebności grupą narodowościową byli Włosi (520 159 osób), a trzecią Polacy (468 481 osób). Również Grecy (283 684 osoby) i Chorwaci (223 014) stanowili liczną grupę. Według klasyfikacji na kontynenty najwięcej obcokrajowców pochodziło z Europy: 79,5% wszystkich emigrantów, przy czym 47,2% Europejczyków to obywatele kraju Unii Europejskiej. Najmniejszy udział miały osoby z Australii i Oceanii.

Według danych statystycznych w roku 2011 żyło w Niemczech ponad 8,7 mln Niemców z tzw. tłem (lub śladem) migracyjnym (Destatis 2012c). Jak można przeczytać w raporcie Federalnego Urzędu Statystycznego dotyczącego naturalizacji obcokrajowców (Destatis 2012b, s. 17), w 2011 r. 106 897 osób przyjęło niemieckie obywatelstwo. Krajem związkowym, w którym w tym czasie zostało znaturalizowanych najwięcej osób, była Nadrenia Północna-Westfalia. Ich liczba wynosiła 29 357, co stanowiło 27,5% wszystkich znaturalizowanych osób. Najmniej osób przyjęło niemieckie obywatelstwo w nowych wschodnich krajach związkowych RFN (3,1%, nie uwzględniając Berlina).

Analizując rozmieszczenie obcokrajowców w Niemczech w 2011 r. można zauważyć pewną prawidłowość. Zdecydowana większość imigrantów zamieszkiwa-

ła tzw. stare kraje związkowe w zachodniej części kraju, łącznie 89% wszystkich obcokrajowców. Nowe kraje związkowe: Brandenburgia, Meklemburgia-Pomorze Przednie, Saksonia, Saksonia-Anhalt oraz Turynia, które stanowią dawną Niemiecką Republikę Demokratyczną, odznaczają się najmniejszym udziałem imigrantów. Wyjątek stanowi Berlin, czego przyczyną jest jego podział w latach 1945–1990 pomiędzy RFN (Berlin Zachodni) i NRD (Berlin Wschodni). Analogicznie do sytuacji w RFN i NRD do Berlina Zachodniego przybywało w okresie podziału znacznie więcej imigrantów niż do Berlina Wschodniego. Dlatego współcześnie, po zjednoczeniu Niemiec i po połączeniu Berlina, miasto to, w porównaniu do innych wschodnich krajów związkowych, charakteryzuje się dużo wyższym odsetkiem imigrantów.

W 2011 r. obcokrajowcy w Berlinie stanowili 13,5% ogólnej liczby ludności (tab. 2). Obok Berlina do krajów związkowych z wysokim udziałem obcokrajowców należały: Hamburg (13,1%), Hesja (12,2%) oraz Brema (11,9%). Trzeba zauważyć, że Berlin, Hamburg i Brema to kraje związkowe, które są samodzielnymi miastami, co oznacza, że w porównaniu do pozostałych krajów związkowych charakteryzują się znacznie mniejszą powierzchnią. Turynia (1,7%), Meklemburgia-Pomorze Przednie (1,9%), Saksonia-Anhalt (2,0%), Brandenburgia (2,0%) oraz Saksonia (2,2%) należały do krajów związkowych z najniższym udziałem obcokrajowców (tab. 2). Berlin niewątpliwie jest miastem wielokulturowym, w którym można spotkać ludność ze 184 krajów (Presse- und Informationsamt des Landes Berlin 2012). Jest przy tym krajem związkowym w Niemczech z największym udziałem obcokrajowców. Udział ten w 2012 r. wynosił 14,4% (www.statistik-berlin-brandenburg.de).

Emigracja do Berlina (wówczas do Berlina Zachodniego) w wielu aspektach przypominała proces napływu migrantów zarobkowych do RFN. W Berlinie Zachodnim rekrutacja zagranicznej siły roboczej została wsparta przez Senat dopiero w połowie lat 60. Odbiło się to na składzie etnicznym migrantów. Ze względu na fakt ustania w RFN imigracji z Włoch, Hiszpanii i Grecji już pod koniec lat 60.,

Tabela 2. Obcokrajowcy w największych pod względem liczby ludności miastach w Niemczech w roku 2010

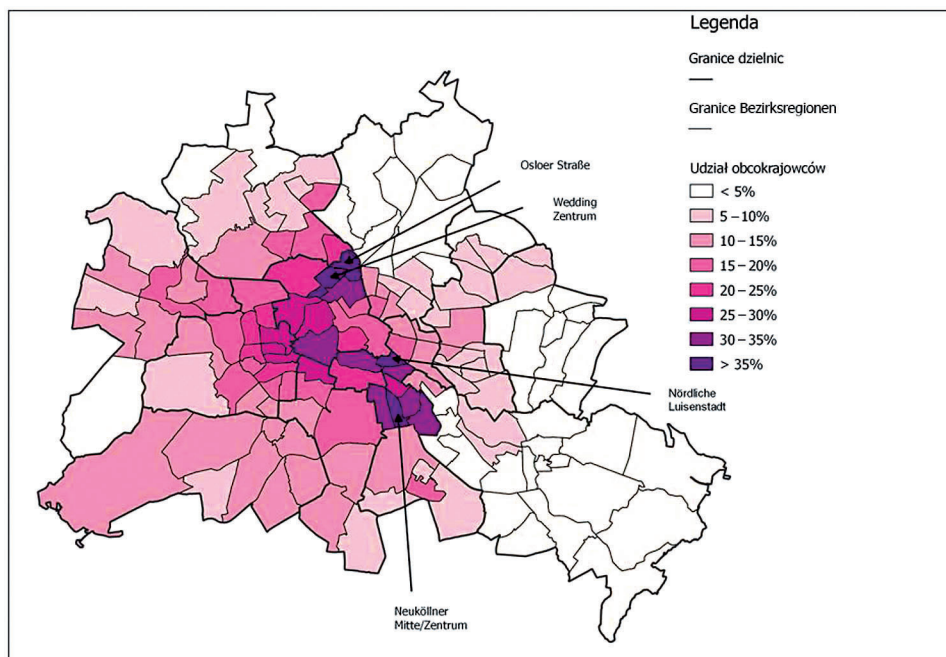
Miasto	Liczba ludności w osobach	Liczba obcokrajowców w osobach	Udział obcokrajowców w ogólnej liczbie ludności
Berlin	3 460 725	472 451	13,7%
Hamburg	1 786 448	242 107	13,6%
Monachium	1 353 186	318 292	23,5%
Kolonia	1 007 119	162 794	16,2%
Frankfurt nad Menem	679 664	142 058	20,9%
Stuttgart	606 588	136 603	22,5%
Düsseldorf	588 735	107 089	18,2%
Dortmund	580 444	91 551	15,8%
Essen	574 635	69 263	12,1%
Brema	547 340	70 286	12,8%

Źródło: opracowanie własne na podstawie Amt für Stadtforschung und Statistik für Nürnberg und Fürth 2013, s. 27.

w Berlinie Zachodnim zostali rekrutowani pracownicy z Turcji i byłej Jugosławii (Pütz 2004). Z kolei w NRD (w tym w Berlinie – stolicy NRD) po roku 1961 również nastąpiło zapotrzebowanie na siłę roboczą. Jak pisze Gyapay (2012), władze NRD przyjmowały pracowników z komunistycznych krajów, takich jak: Wietnam, Kuba, Mozambik czy Angola, choć pojawili się też z założenia sezonowi emigranci z Polski i Węgier. Po gwałtownych przemianach społeczno-politycznych w 1989 r. – wraz ze zjednoczeniem Niemiec w 1990 r. – Berlin został scalony w jedną odrębną jednostkę terytorialną – land. Zapoczątkowało to nowy etap w rozwoju struktury imigrantów.

Obcokrajowcy w Berlinie i ich rozmieszczenie

Według danych Urzędu Statystycznego w Berlinie z 2012 r. (Amt für Statistik Berlin Brandenburg 2012) obcokrajowcy stanowili 14,14%. 486 709 osób mieszkających w Berlinie posiadało zagraniczny paszport, z czego 248 963 osoby to byli mężczyźni. Przeważały osoby między 25 a 39 rokiem życia. Najliczniejszymi grupami obcokrajowców byli obywatele Turcji (101 975 mieszkańców), Polski (44 838 osób), Włoch (18 261), Serbii (18 227), Federacji Rosyjskiej (16

Ryc. 1. Zróżnicowanie przestrzenne udziału obcokrajowców w 138 okręgach Berlina w 2012 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych udostępnionych przez Amt für Statistik Berlin-Brandenburg.

752), Bułgarii (14 405), Francji (14 361), Stanów Zjednoczonych Ameryki (13 781), Wietnamu (13 622) oraz Wielkiej Brytanii (10 911). Tak więc większość obcokrajowców Berlina stanowili mieszkańcy krajów europejskich (73,1% ogółu obcokrajowców w mieście).

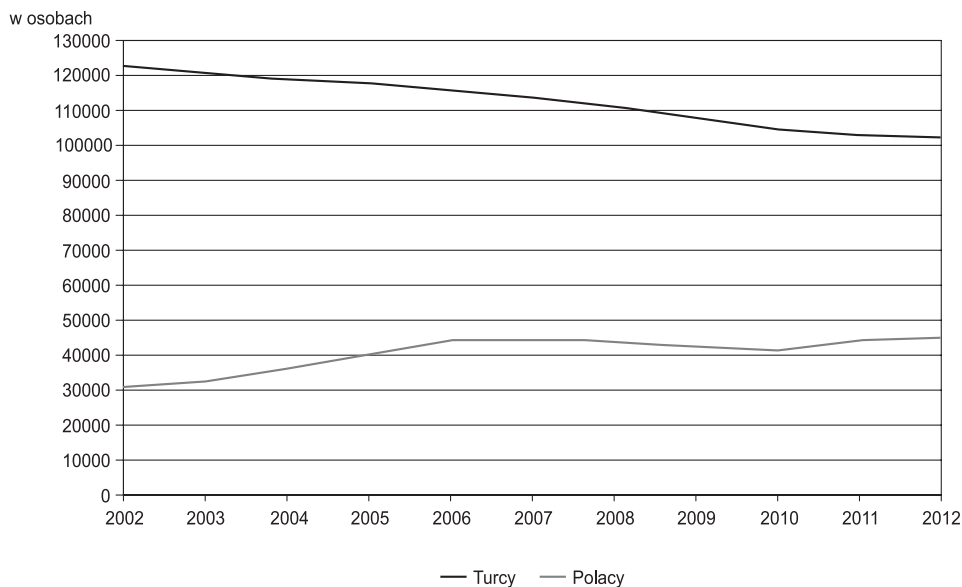
Analizując znaczenie i pozycję obcokrajowców w Berlinie, należy również zwrócić uwagę na Niemców z tzw. tłem migracyjnym. Według danych Urzędu Statystycznego w Berlinie z roku 2012 ich liczba wynosiła 445 238 osób. Stanowili oni 12,8% wszystkich mieszkańców Berlina. Najwięcej Niemców z tłem migracyjnym pochodziło z Turcji (17,0%), Polski (11,8%) oraz Rosji (6,6%). Co roku kilka tysięcy obcokrajowców mieszkających w Berlinie otrzymuje niemieckie obywatelstwo. Liczba osób naturalizowanych w Berlinie w latach 2010–2011 wzrosła o 25,7%.

W układzie 12 dzielnic głównych Berlina największy udział wśród mieszkańców w 2012 r. miały: Mitte (27,8% ogółu mieszkańców), Neukölln (22,0%) i Friedrichshain-Kreuzberg (21,9%). Najmniejszym udziałem obcokrajowców cechowały się natomiast dwie wschodnie dzielnice miasta (dawniej część Berlina Wschodniego): Treptow-Köpenick (3,6%) i Marzahn-Hellersdorf (4,3%).

Z kolei w układzie 138 okręgów podstawowych największym udziałem obcokrajowców (powyżej 35%) charakteryzowały się jednostki Wedding Zentrum, Osloer Straße, Nördliche Luisenstadt oraz Neuköllner Mitte/Zentrum (ryc. 1). Można zauważyć dwie tendencje w natężeniu występowania obcokrajowców: 1) im dalej od centrum, tym mniejszy udział obcokrajowców; 2) utrzymujące się dysproporcje w rozmieszczeniu obcokrajowców pomiędzy zachodnią i wschodnią częścią miasta. Jak podaje Gyapay (2012), udział obcokrajowców w Berlinie Zachodnim w 1989 r. wynosił 15,9% ogółu ludności, natomiast w Berlinie Wschodnim był znacznie niższy i wynosił 1,6% ogółu mieszkańców. Jednakże od scalenia stolicy Niemiec (w jeden organizm miejski i jeden land) systematycznie spadał udział obcokrajowców w zachodniej części miasta (w 2007 r. – 19,6%; w 2010 r. – 17,7%) i wzrastał w dawnym Berlinie Wschodnim (w 2007 r. – 4,9%; w 2010 r. – 6,7%) (Gyapay 2012). Udział obcokrajowców w 2012 r. w układzie 138 jednostek terytorialnych przedstawiono na rycinie 1.

Obcokrajowcy pochodzenia polskiego i tureckiego w mieście

Liczba najliczniejszej grupy obcokrajowców w Berlinie ludności pochodzenia tureckiego spadła w latach 2002–2012 z poziomu 122 740 osób do 101 975 osób (ryc. 2). Również udział obcokrajowców tureckich w strukturze spadł z poziomu 3,7% (w 2002 r.) do 3,0% (w 2012 r.). Ten równomierny spadek liczby Turków tylko po części był związany z ich reemigracją, a w znacznym stopniu ze zmianą statusu i procesem naturalizacji, tj. przyznawaniem obywatelstwa niemieckiego (w latach 2007–2011 naturalizowano 9483 obywateli mieszkających w Berlinie). Początkowo tureccy gastarbeiterzy byli zakwaterowani w masowych

Ryc. 2. Rozwój liczby ludności pochodzenia polskiego i tureckiego w Berlinie w latach 2002–2012

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych udostępnionych przez Urząd Statystyczny w Berlinie.

kwaterach pracowniczych Berlina Zachodniego, ale już pod koniec lat 60. zaczęli sprowadzać swoje rodziny i przenosić się do obszarów śródmiejskich przeznaczonych do rewitalizacji, w dawnych dzielnicach Kreuzberg, Wedding i Tiergarten. W ten sposób powstawały tam obszary z wysoką koncentracją ludności tureckiej, na których pojawiały się w ekspresowym tempie tureckie sklepy, agencje, restauracje itd. Przeciętny udział Turków żyjących w roku 1975 w Berlinie Zachodnim wynosił 9,3%, przy czym w niektórych dzielnicach nawet 15% (Gyapay 2012). Senat Berlina Zachodniego wydał w 1975 r. zakaz dalszego napływu ludności tureckiej do dzielnic z ich dużą koncentracją (Kreuzberg, Wedding, Tiergarten). To zarządzenie obowiązywało do 1989 r., ale na ogół nie było skuteczne. Poza falą migrantów tureckich związaną z umowami poborowymi na niemiecki rynek pracy od 1980 r. (zamach stanu w Turcji) pojawiła się grupa azylantów politycznych, w tym narodowości kurdyjskiej. Należy zwrócić uwagę, że formalnie Kurdowie zaliczani są w wymiarze statystycznym do obcokrajowców pochodzenia tureckiego. W 2012 r. najwięcej obcokrajowców pochodzenia tureckiego mieszkało w centralnie położonej – Mitte (23,0% ogółu Turków w Berlinie) oraz Neukölln (21,6%) i Friedrichshain-Kreuzberg (17,3%). W tych trzech dzielnicach zamieszkiwało ponad 60% berlińskich Turków.

Z kolei ludność pochodzenia polskiego w Berlinie w 2002 r. wynosiła 30 697 osób a w 2012 r. wzrosła do 44 838 osób. W latach 2002–2006 następował systematyczny wzrost liczby Polaków w Berlinie, w latach 2007–2010 zaobserwowano stagnację, a nawet spadek ich liczby; kolejny wzrost pojawił się od 2011 r. (zob.

ryc. 2). Pierwsza większa fala kilku tysięcy migrantów z Polski pojawiła się w Berlinie Zachodnim po wprowadzeniu stanu wojennego w Polsce w 1981 r. Część z nich wyemigrowała do krajów zamorskich, a część pozostała w tej jednostce polityczno-terytorialnej; najczęściej zamieszkiwało w dawnej dzielnicy Wilmersdorf (Stach 2002, Gyapay 2012). Również kilka tysięcy Polaków (na ogół pracownicy kontraktowi w ramach umów bilateralnych między NRD a PRL) przebywało do 1989 r. w Berlinie Wschodnim, choć przemiany polityczne 1989 r. w Niemieckiej Republice Demokratycznej skłoniły większość z nich do powrotu do kraju. Jednakże to Polacy jeszcze w 1992 r. byli najliczniejszą grupą obcokrajowców we wschodniej części miasta (zwłaszcza w byłych dzielnicach Marzahn i Lichtenberg). W 2012 r. najczęściej Polaków mieszało w dzielnicach Mitte (16,8% ogółu berlińskich Polaków), Charlottenburg (13,8%) i Neukölln (13,4%).

Podejmując analizę rozmieszczenia grup obcokrajowców w Berlinie (w układzie 138 okręgów podstawowych zwanych *Bezirksregionen*), należy zwrócić uwagę na mierniki służące do pomiaru różnicowań rezydencjalnych grup społecznych w postaci wskaźnika braku podobieństwa, wskaźnika segregacji czy też wskaźnika lokalizacji (zob. Węclawowicz 2007). Wskaźnik lokalizacji LQ przyjmuje w klasycznej wersji postać:

$$LQ = \frac{{}_k x_i / y_i}{x_k / y}$$

a w formie zmodyfikowanej:

$$LQp = \frac{{}_k x_i / y_i'}{x_k / y'}$$

gdzie:

${}_k x_i$ – liczba ludności w grupie k w jednostce przestrzennej i,

y_i – liczba ludności ogółem w jednostce i,

x – liczba ludności w grupie k w całym mieście,

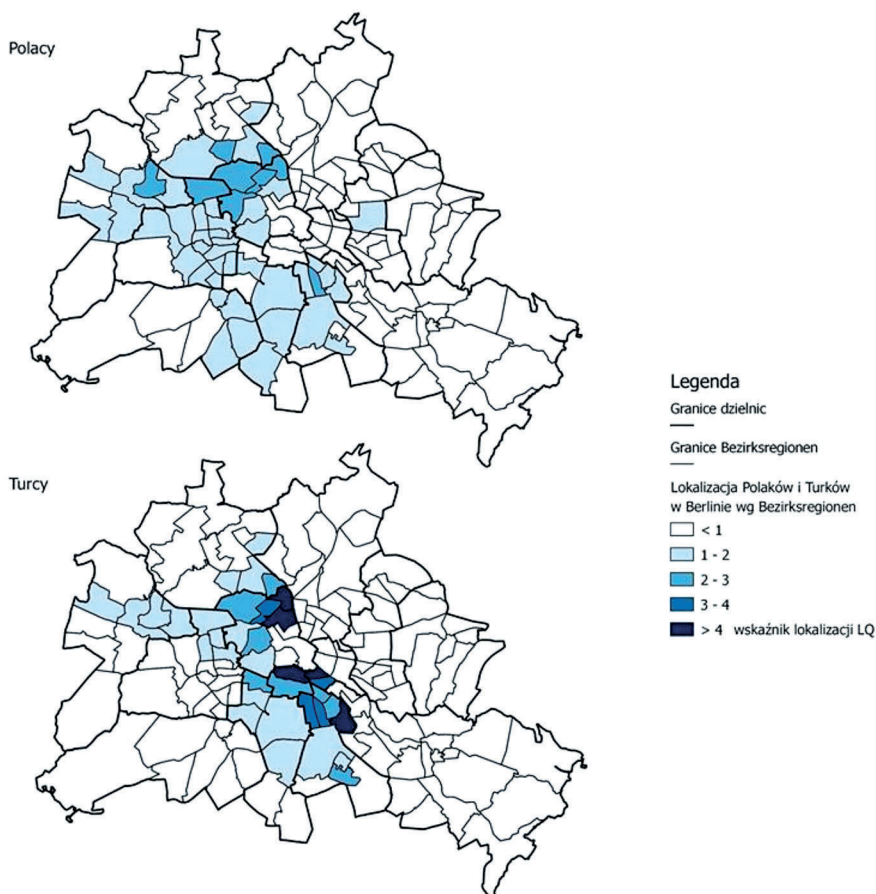
y – liczba ludności ogółem w całym mieście,

y_i' – różnica ($y_i - {}_k x_i$),

y' – ludność ogółem w całym mieście minus ludność danej grupy w całym mieście.

Wartości LQ poniżej 1 oznaczają niedoreprezentowanie danej grupy w danej jednostce terytorialnej, a powyżej 1 ich nadreprezentatywność. Jak podaje Węclawowicz (2007), segregacja jest zjawiskiem wielowymiarowym i składa się z pięciu elementów, które zostały wyodrębnione przez Massey'a i Dentona. Według nich są to: nierówność, otwartość, koncentracja, centralizacja i skupienie.

Najwięcej Polaków w 2012 r. mieszało w okręgach podstawowych: Parkviertel, Moabit West, Wedding Zentrum, Osloer Straße (zaliczonych do dzielnicy Mitte), West 4 oraz Ost 1 (w dzielnicy Reinickendorf), Haselhorst (w dzielni-

Ryc. 3. Zróżnicowanie przestrzenne wskaźnika lokalizacji Polaków i Turków w Berlinie w układzie 138 okręgów podstawowych w 2012 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych udostępnionych przez Amt für Statistik Berlin-Brandenburg.

cy Spandau), Charlottenburg Nord (w dzielnicy Charlottenburg-Wilmersdorf) i Neuköllner Mitte/Zentrum (w granicach dzielnicy Neukölln). Wskaźnik LQ w wymienionych jednostkach statystyczno-terytorialnych osiągnął wartości w przedziale 2–3. We wschodniej części miasta wyróżniał się Bezirksregion Alt-Lichtenberg w dzielnicy Lichtenberg. Wskaźnik LQ osiągał tam wartość pomiędzy 1–2, co sprawia, że jednostka ta była jedyną we wschodniej części Berlina z nadreprezentatywnością Polaków. Turcy zamieszkiwali najliczniej takie jednostki, jak: Köllnische Heide (Neukölln), Südliche Friedrichstadt, Nördliche Luisenstadt (Friedrichshein-Kreuzberg) oraz Brunnenstraße Nord i Osloer Straße (Mitte). Dla tych jednostek wskaźnik lokalizacji wynosił ponad 4. W przypadku Schillerpromenade, Neuköllner Mitte/Zentrum (Neukölln), Wedding Zentrum (Mitte) oraz Südliche Luisenstadt (Friedrichshein-Kreuzberg) wskaźnik LQ oscy-

lował pomiędzy 3–4. Do Bezirksregionen należą powtarzające się w przypadku obu grup: Wedding Zentrum, Osloer Straße oraz Neuköllner Mitte/Zentrum.

Turcy najliczniej zamieszkiwali następujące okręgi podstawowe Berlina: Köllnische Heide (w dzielnicy Neukölln), Südliche Friedrichstadt i Nördliche Luisenstadt (w dzielnicy Friedrichshain-Kreuzberg) oraz Brunnenstraße Nord i Osloer Straße (w dzielnicy Mitte). W tych wszystkich podstawowych jednostkach terytorialnych wskaźnik lokalizacji LQ przekroczył wartość progową 4,0, a w kolejnych okręgach oscylował w przedziale od 3,0 do 4,0. Były to jednostki: Schillerpromenade, Neuköllner Mitte/Zentrum (w dzielnicy Neukölln), Wedding Zentrum (w dzielnicy Mitte) oraz Südliche Luisenstadt (w dzielnicy Friedrichshain-Kreuzberg) wskaźnik LQ oscylował pomiędzy 3–4.

Zakończenie

Udział obcokrajowców w Berlinie wzrósł z 13,7% w 2010 r. do 14,1% w roku 2012, choć w kilku dużych miastach był znacznie wyższy (np. Monachium, Frankfurt nad Menem, Stuttgart i Dusseldorf). Do najliczniejszych grup obcokrajowców należeli obywatele Turcji, Polski, Włoch i Serbii. Mimo że liczba obcokrajowców z roku na rok wzrasta, nie dotyczy to wszystkich narodowości – jedne charakteryzują się spadkiem, inne wzrostem (co po części jest rezultatem procesu naturalizacji obcokrajowców i zaliczeniem ich do kategorii Niemców z tłem migracyjnym, np. wielu Turków). Najwięcej obcokrajowców zamieszkiwało dzielnice Mitte, Neukölln oraz Friedrichshain-Kreuzberg. Należy też zwrócić uwagę, że obcokrajowcy znacznie częściej koncentrowali się w dzielnicach i okręgach podstawowych miasta – w jego zachodniej części, ale po zjednoczeniu Niemiec można zauważyć proces powolnej ich sukcesji do jednostek we wschodniej części Berlina.

Dokonując analizy rozmieszczenia różnych grup narodowościowych, stwierdzono, że w wielu jednostkach terytorialnych miasta niektóre z grup obcokra-

Tabela 3. Współczynniki korelacji pomiędzy wybranymi narodowościami w Berlinie w roku 2012

Narodowość	Bułgarzy	Francuzi	Grecy	Włosi	Polacy	Rosjanie	Serbowie	Turcy	Niemcy
Bułgarzy	1,00								
Francuzi	0,43	1,00							
Grecy	0,75	0,71	1,00						
Włosi	0,50	0,96	0,79	1,00					
Polacy	0,79	0,46	0,81	0,58	1,00				
Rosjanie	0,37	0,35	0,49	0,41	0,51	1,00			
Serbowie	0,83	0,45	0,79	0,59	0,87	0,44	1,00		
Turcy	0,78	0,48	0,76	0,59	0,74	0,33	0,79	1,00	
Niemcy	0,28	0,40	0,51	0,45	0,57	0,45	0,45	0,34	1,00

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych udostępnionych przez Urząd Statystyczny w Berlinie.

jowców przyciągały inne grupy narodowościowe (np. z krajów sąsiednich). Dlatego określono stopień współwystępowania tych grup w układzie 138 okręgów podstawowych w 2012 r. wykorzystując współczynnik korelacji Pearsona. I tak współczynnik korelacji pomiędzy dwoma największymi grupami obcokrajowców: z Polski i Turcji wyniósł $r = +0,74$. Do okręgów podstawowych, w których występowała nadreprezentatywność (podwyższona koncentracja) obu grup, należą: Wedding Zentrum, Osloer Straße oraz Neuköllner Mitte/Zentrum. Podobnie wysokie współwystępowanie w układzie 138 jednostek cechowało rozmieszczenie Turków i Greków (zob. tab. 3).

Literatura

- Gałka J. 2009. Rozmieszczenie Polaków w Londynie. [W:] Z. Górka, A. Zborowski (red.), Człowiek i rolnictwo, s. 213–223.
- Górny A., Kaczmarczyk P. 2003. Uwarunkowania i mechanizmy migracji zarobkowych w świetle wybranych koncepcji teoretycznych. *Prace Migracyjne*, 49: 40–46.
- Gyapay B. 2012. Die Veränderungen des ethnischen Bildes Berlin. [W:] *Zeitschrift für amtliche Statistik Berlin Brandenburg* 3/2012. Amt für Statistik Berlin-Brandenburg, Potsdam, s. 46–55.
- Halik T. 2011. Wietnamczycy w Warszawie – kontynuacja i zmiana. [W:] B. Jałowiecki, E.A. Sekuła (red.), *Metropolie mniejszości, mniejszości w metropoliach*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 159–178.
- Iglicka K., Weinar A. 2004. Cudzoziemscy specjaliści w aglomeracji warszawskiej. [W:] J. Grzelak, T. Zarycki (red.), *Společna mapa Warszawy. Interdyscyplinarne studium warszawskiej metropolii*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 368–388.
- Jagielski A. *Geografia ludności*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Janik B. 2011. Imigranci i przestrzeń miejska, determinanty segregacji rezydencjalnej obcokrajowców w Barcelonie. *Studia Regionalne i Lokalne*, 4(46): 84–97.
- Kepińska E., Okólski M. 2004. Zagraniczne migracje zarobkowe w Warszawie. [W:] J. Grzelak, T. Zarycki (red.), *Společna mapa Warszawy. Interdyscyplinarne studium warszawskiej metropolii*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 426–454.
- Lee E.S. 1972. Teoria migracji. *Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej*, 3/4: 9–28 (tłum. z oryginału: A theory of migration. *Demography*, 1966, 3: 47–57).
- Nalborczyk A.S. 2011. Birmingham – od centrum przemysłowego do miasta wielu religii. [W:] B. Jałowiecki, E.A. Sekuła (red.), *Metropolie mniejszości, mniejszości w metropoliach*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa, s. 138–158.
- Pütz R. 2004. Transkulturalität als Praxis. *Unternehmer türkischer Herkunft in Berlin*. Transcript, Bielefeld, s. 57–78.
- Rykała A. 2010. Łódź na mapie skupisk żydowskich Polski (po 1945 r.). [W:] A. Lech, K. Radziszewska, A. Rykała (red.), *Společność żydowska i niemiecka w Łodzi po 1945 roku*. Wydawnictwo UŁ, Łódź, s. 267–332.
- Rykała A., Barwiński M. 2010. Przemiany demograficzno-społeczne i działalność organizacyjna Niemców w Łodzi na tle sytuacji mniejszości niemieckiej w Polsce po 1945 r. [W:] A. Lech, K. Radziszewska, A. Rykała (red.), *Společność żydowska i niemiecka w Łodzi po 1945 roku*. Wydawnictwo UŁ, Łódź, s. 267–333–376.
- Sakson A. 2008. Migracje – fenomen XX i XXI wieku. *Przegląd Zachodni*, s. 11–19.
- Stach A. 2002. *Polski Berlin. Die Ausländerbeauftragte des Senats*, Berlin, s. 9–45.
- Swiat M. 2011. Diaspora arabska w Warszawie. [W:] B. Jałowiecki, E.A. Sekuła (red.), *Metropolie mniejszości, mniejszości w metropoliach*. Warszawa, s. 179–189.
- Szaniawska-Schwabe M. 2009. Polityka imigracyjna Republiki Federalnej Niemiec. *Przegląd Zachodni*, 4: 3–9.
- Węclawowicz G. 1975. Struktura przestrzeni społeczno-gospodarczej Warszawy w latach 1931 i 1970 w świetle analizy czynnikowej. *Prace Geograficzne IGiPZ PAN*, 116.

Węclawowicz G. 2007. Geografia społeczna miast. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
Ziółkowski J. 1960. Sosnowiec. Drogi i czynniki rozwoju miasta przemysłowego. Śląski Instytut Naukowy, Katowice.

Distribution of foreigners of Polish and Turkish origin in Berlin

Abstract: Berlin is the largest city in Germany and one of the most important metropolises in Europe that attracts emigrants from countries on the continent, but also from other regions of the world. The two most sizeable groups of foreigners in Berlin are those from Turkey and Poland. This paper seeks to characterise the distribution of foreigners in Berlin, with special focus on those two largest groups: Turks and Poles. What is striking when analysing their distribution in the German capital is their considerable territorial selectivity (a strong concentration of both groups in the districts of Wedding Zentrum, Osloer Straße and Neuköllner Mitte/Centrum), historical determinants of the original settlement, and a slight shift to the eastern part of the town.

Key words: foreigners, Berlin, population of Polish and Turkish origin